

יצא לאור ע"י מערכת

מעולפת ספרים

במשנתו של הבעש"ט הק"

גיליון כ"א

פרשת בא

מאמר בעניין "אונאה" [ח"א]

ע"פ הנלמד במסגרת סדר הלכה יומית [ש"ע הרב חושן משפט הלכות אונאה וגניבת דעת]

לאור המבואר בספרי החסידות

'בראשית' ר"ת - 'רצון י"י אל תונו שתות במקח'

נאמר בתורה בפרשת בה"א "וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך אל תונו איש את אחיו", ומכאן למדנו כי אסור למוכר או ללוקח להונות את חברו, שהרי באונאת ממון הכתוב מדבר, בין שנתאנה לוקח בין שנתאנה מוכר, ואמר הרה"ק בעל הבני יששכר מדינאב זי"ע רמז לאיסור זה בתיבת "בראשית" שהוא ר"ת 'רצון י"י אל תונו שתות במקח'.

ובטעם איסור זה כתב החינוך: "שורש המצוה ידוע, כי הוא דבר שהשכל מעיד עליו, ואם לא נכתב דין הוא שייכתב, שאין ראוי לקחת ממון בני אדם דרך שקר ותרמית, אלא כל אחד יזכה בעמלו במה שיחננו האלקים בעולמו באמת וביושר, ולכל אחד ואחד יש בדבר הזה תועלת, כי כמו שהוא לא יונה אחרים, גם אחרים לא יונו אותו. ואף כי יהיה אחד יודע לרמות יותר משאר בני אדם, אולי בניו לא יהיו כן וירמו אותם בני אדם, ונמצא שהדברים שוים לכל, ושהוא תועלת רב ביישובו של עולם, והשם ברוך הוא לשבת יצרה".

האונאה הוא מהדברים שהאדם דש בעקביו, ולפיכך צריך כשעוסק במשא ובמתן להישמר מאוד מכל הלאווין הכרוכים בזה כגון אונאה, שהרי על ידי מצוות אלו שהאדם מקיים בעת עוסקו בענייני משא ומתן הוא מקיים לפי הרמב"ן והחרי"ם את מצוות "קדושים תהיו" כמובא בספה"ק י"ט לב"א.

אמנם כבר ידועים "דברי קדוש ישראל הבעש"ט במליצה עבור עם קדוש, שכל מה שעושים סוף מעשה הוא לה', גם העושה והאונאה הכל למען ה' שיחזיק בנו לתורה שיכבד שבת לישא בעול וצדקה, הרי כי הכל עשוי לשם שמים", וחלילה שזה יהיה היתר אלא שהוא רק באופן של לימוד זכות להמליץ טוב על ישראל.

והנה העובר על איסור אונאה עובר על ג' לאווין, שהרי התורה הדגישה במיוחד אצל הגר את איסור האונאה עוד ב' פעמים, ובכללות מצינו להדגשה זו - ד"אונאת ממון" או "אונאת דברים" - אצל הגר חמשה טעמים בספרי החסידות: א. בספה"ק אוצר החיים" כתב הרה"ק מקאמארא זי"ע דהיינו משום שדיבר הכתוב בהווה, והיינו "לפי שהענין אונאה אליו קרובה יותר מבישראל כי הישראלי יש לו גואלים שתובעים עלבונו". ב. עוד כתב שם כי אצל הגר יש לחשוש שיחזור לסורו, וכמו שאמרו חז"ל לגבי הדגשת כמה מצוות אצל הגרים: "מפני שסורו רע"ו. ג. הרה"ק רבי צדוק הכהן מלובלין זי"ע בספה"ק תקנת השבין" כתב כי עיקר האיסור הוא כאשר האדם מונה את חברו בדבר שהוא אמת כדוגמת הגר שיש בו באמת חטא, וזהו "מפני שסורו רע" כלומר שבאמת יש בו קצת רע. ד. בספה"ק שפתי צדיק" להרה"ק רבי פנחס מנחם אלעזר מפיעלץ זי"ע כתב כי הוא חידוש שאף שהגרים לא לקחו חלק בארץ מכל מקום אסור להונותם. ה. עוד כתב שם על דרך הני"ל שהחידוש הוא שאף אם הוא גורם שיהא לישראל דוחק בדירתו מכל מקום אסור להונותו שילך לגור במקום אחר.

אונאת דברים - "כל השערים ננעלים חוץ משערי אונאה"

וכשם שיש אונאה במקח וממכר, כך יש אונאה בדברים, שלא יפתח האדם^{כ"א} ויאמר לחברו דברים שיכעיסוהו ויבהילוהו ולא יוכל לעמוד מפני שיתבייש מהם^{כ"ב}, שנאמר: "ולא תונו איש את עמיתו"^{כ"ג} - באונאת דברים הכתוב מדבר, שאילו באונאת ממון כבר נאמר^{כ"ד}: "וכי תמכרו וגו' אל תונו"^{כ"ה}.

ולגבי שינוי הלשון מה שאצל אונאת ממון כתיב "אל תונו איש את אחיו" ואילו באונאת דברים כתיב "איש את עמיתו" כתב הרה"ק בעל הבני יששכר מדינאב

זי"ע בספה"ק אגרא דלהי דהיינו משום שאצל קרובו מרגיש האדם יותר שיכול להונות אותו בממון, משא"כ אצל חברו שאינו חייב לו כלום, ולכן כתוב שם שאסור להונות אפילו "איש את אחיו", אבל לגבי אונאת דברים מרגיש האדם יותר נוח לזלזל באחר מאשר בקרובו, שהרי זלזול קרובו הוא אף זלזול עצמו, ולכן נאמר שם שאסור להונות אפילו "איש את עמיתו".

ואמרו חז"ל^{כ"ו} שגדולה אונאת דברים יותר מאונאת ממון מחמת שני טעמים, הא' משום שזה ניתן להישבון וזה אינו ניתן להישבון, והב' משום שזה בממונו וזה בגופו^{כ"ז}. ולפי שבאונאת דברים הדבר מסור ללב, שהרי יכול לומר לטובה נתכונתי וכדומה, לפיכך נאמר בו "ויראת מא-להיך"^{כ"ח}, כלומר, "הוי ירא מן היודע מחשבות, אם לטובה אם לאונאה"^{כ"ט}.

עוד אמרו כי כל הצועק מאונאת דברים נענה מיד, שנאמר^{ל"א}: "כי אני ה' לך, ש"כ השערים ננעלים חוץ משערי אונאה שנאמר 'הנה ה' נצב על חומת אנך ובידו אנך"^{ל"ב}. עוד אמרו^{ל"ג}: "הכל נפרע בידי שליח חוץ מאונאה, שנאמר 'ובידו אנך"^{ל"ד}. וכך^{ל"ה}: "שלשה אין הפרגוד ננעל בפניהם: אונאה, וגזל, ועבודה זרה"^{ל"ו}. ולעולם יהא אדם זהיר באונאת אשתו^{ל"ז}, שמתוך שדמעתה מצויה, אונאתה קרובה^{ל"ח}.

וכן הפליג הרה"ק רבי פנחס מקארין זי"ע^{ל"ט} בגדול איסור אונאת דברים וכתב כי "בדבר הזה תלוי הכל - כל הקדושה", וכמבואר בספה"ק שפתי צדיק^{מ"א} כי אונאת דברים הוא פגם בעצם נשמת ומהות האדם שהוא עניין הדיבור ובו מעלתו על גבי שאר בעלי חיים, וכמו שנאמר^{מ"ב} "ויהי האדם לנפש חיה" ותרגם אונקלוס "לרוח ממלא", ועל פי מה שהביא בספה"ק תולדות יעקב יוסף^{מ"ג} ע"פ דברי האלשיך^{מ"ד} כי ישנם ז' מיני דיבורים שזאים טובים שכנגד בחינת "שבע פרות רעות", ואחד מהם הוא אונאת דברים.

"שער אונאה" שבעץ חיים לאריז"ל

והנה ידוע כי האריז"ל כתב פרק שלם בספרו עץ חיים הנקרא "שער אונאה", שהביאו ממנו הרבה ספרי החסידות בעניין המילה שנתבאר שם באריכות, ובעיקר נתבאר שם באריכות ג' גדרי האונאה: פחות משתות, יתר משתות, ושתות, איך שהוא משתלשל מג' עניינים בהשפעות הספירות, ואין כאן המקום להרחיב במה שכתב שם שהוא עמוק מני ים בעניינים גבוהים ורוחניים, והרוצה להבין העניינים יכול לעיין בספה"ק דרך מצוותי^{מ"ה} להרה"ק הצמח צדק מליובאוויטש זי"ע וכן בספה"ק אוצר החיים^{מ"ו} להרה"ק מקאמארא זי"ע שביארו עניינים אלו באריכות.

וכתב בספה"ק באר מים חיים^{מ"ז} וזה לשון קדשו: "כי מי שלומד היות דאביי ורבא על פשוטן באין מבין כי יש בהן יחודי שמוותו יתברך ורזי א-להינו, הרי עושה מדברים העומדים ברומו של עולם דבר קטן, כיון שנדמה אליו שכל דבריהם הוא בחפצי עולם הזה כמו המחליף פרה בחמור או דיני השואל נושא שכר והשוכר וכדומה שלפי ראות העין כל דבריהם בחפצי עולם הזה אשר הוא קטן למאוד. ובאמת מי שידע קצת דקצת מרזי א-להינו יתברך מבין וידע שכל הדברים האלה הכל ברומו של עולם ושם יש כל הדינים האלה כמו שמובא בדברי מרן הרב קודש קדשים האריז"ל^{מ"ח} [בספר עץ החיים בשער אונאה] שמבאר שם איך כל דיני אונאה שיותר משתות בטל מקח ושתות קנה ומחזיר אונאה ופחות משתות אינו מחזיר אונאה, הכל שורשם למעלה למעלה בשורש מרכבה העליונה בשיעור קומה של יוצר בראשית ברוך הוא וברוך שמו. וזה שמבין את זאת מבין גם בכל דברים התחתונים מחפצי עולם הזה איה מקום מוצאם בשורש המרכבה".

א. ויקרא כ"ד. ב. תורת כהנים שם; ב"מ נח ע"ב. ג. ראה כל הדינים בזה בספה"ק אוצר החיים בהר. ד. בייטא ב"מ נא א. המקח והממכר לרה"ג, שער על, הלכות משפטי הוונאה; רמב"ם מכירה פ"ב ה"א; טוש"ע ח"מ רכז. ה. אגרא דלהי אוח פב. ו. מלוה ש"ל. ז. באר מים חיים משפטים פרק כב. ח. י"ט לב בראשית. ט. ויקרא י"ב י. פרק כ. יא. קדושים. יב. נועם מגדים נצבים; הובא בייטא לב נח. יג. אוצר החיים כי תצא. יד. שם. טו. ב"מ נט ע"ב. טז. שם. יז. אות א ואת י. יח. קדושים אות כא. יט. שם אות כב. כ. משנה ב"מ נח ע"ב; מובא בספה"ק ישמע משה תולדות סה ע"ב; ולגבי דיני אונאת דברים ראה אוצר החיים בהר; וכן יסוד העבודה ח"ב פ"ח מצוה כט. כא. שהרי פסק החינוך שאפי' שאונאה הוא עוון פלילי מ"מ אחר שהאחד התחיל שוב יכול חברו לענות לו מן הדין; מובא בספה"ק שפתי צדיק משפטים אות כו ואת נג. כב. ספר המצוות ל"ת רנא. כג. ויקרא כה יז. כד. שם יז. תורת כהנים בהר פ"ד; ב"מ שם. כו. אמור. כז. ב"מ נח ע"ב; רמב"ם שם ה"ח. כח. וראה מש"כ בספר הנהגות צדיקים (והנהגות מרבי מאיר סאפירש אות נב) שצריך האדם להיזקק מאונאת דברים כי האדם הוא חלק אלוהי ומשפוגע בחבירו פוגע גם בהש"ת כביכול. כט. ויקרא כה יז. ל. רש"י ב"מ ש"ד ה"ה וכל דבר לא. ויקרא שם. לב. רמב"ם שם לג. ב"מ נט ע"א. לד. הובא בספה"ק טהרת הקודש מאמר מאיר דחושבנא פרק ז. לה. וכן יזרה בענייני שידוכים כמוכא בספר הנהגות צדיקים מרבי יונה לאנד סופר מפרא אות כח. לו. ב"מ שם; וראה מה שהארין בעניין זה בספה"ק דרך פקודך מצוה א אות כא. לו. אמרי פנחס שער ו אות קט; שער ז אות קלו. לח. בהר. לו. בראשית ב ז. מ. וישב אות ה. מא. תצוה בפר מעיל. מב. איסור אונאה. מג. בהר. מד. שמות פרק א.

על ידי השגחתו בפרט ובפרטי פרטיות, ובכל תנועה היה אלופו של עולם, כי כח הפועל בנפעל, ובריאת העולם כהדין קומצא דלבושיה מיניה וביה וכו'".

והנה הכרה בהשגחתו יתברך שבבחינת "עיניים" נקרא "אור" על דרך הכתוב "ומתוק האור וטוב לעיניים", והוא האור שגנו השי"ת בששת ימי בראשית בתורה - "והיכן גנוז? במאור התורה", וכידוע ממרנא הבעש"ט זיע"א שהמשלו הידוע שכל ההסתרות והמסכים המבדילים שיש בין האדם לאור השי"ת וההכרה בו אינם אלא "אחיזות עיניים", כלומר שהם נאחזים ונדמים בעיני האדם אך אינם קיימים מצד האמת, וכמו שהביאו הרה"ק הבני יששכר זיע"א והרה"ק מקאמארנא זיע"א בשם רבינו האריז"ל ש"השבירה היתה באורות העיניים דאדם קדמון, וביארו שם כי העניין הוא מה שבהשגחת השי"ת המכונה "עיני ה'" יש שבירה דהיינו הסתרה ואונאה, וכמו שנתבאר לעיל.

שבירה והסתרה זו המנסה להתנגד ולהסתיר אור זה הגנוז בחכמת התורה ולהחשיך העיניים התבטאה במיוחד במלכות יון וחכמת הטבע שלהם המראה כאילו אין מנהיג לבירה, וכמו שאמרו חז"ל במדרש"י "וחושך זה גלות יון שהחשיכה עיניהם של ישראל בגזירותיהן, שהיתה אומרת להם כתבו על קרן השור שאין לכם חלק באלהי ישראל", וכתב הרה"ק השפת אמת זיע"א דלכן הם נקראו "יון" שהוא מלשון "אונאה".

"והנה ה' ניצב על חומת אנך" - "הנהגת אונאה"

הנהגת הסתר פנים מכונה בכתבי הרה"ק מקאמארנא זיע"א "הנהגת אונאה", כי ע"י ההסתרה פנים שהוא מקליפת נוגה האדם חושב שהכל במקרה ולא בהשגחתו יתברך ח"ו, והנהגה זו היא הנקראת בשם "אלקים" בלשון רבים, שהוא אותה הבחינה שהשי"ת מתלבש בכמה וכמה הסתרות ריבוי, וזהו האונאה שהרי באמת אינו אלא אחד, אמנם טעם "הנהגת אונאה" זו שבעולם, שאינה נמדדת לפי כללי השכר והעונש אלא לפעמים צדיק ורע לו ורשע וטוב לו, היא כדי שתהיה לאדם בחירה בין טוב לרע, שהרי אם יראה האמת בבירור יחבר ממילא בטוב.

מאידך, עבודת הצדיקים בעלמא הדין הוא

לגלות את אור האמת הגנוז בפנימיות המציאות, שהרי השכינה נקראת "עולמתא שפירתא דלית לה עינין", ועינין דילה הם הצדיקים שממשיכין השגחות הבורא בהתגלות לעיני כל חי שיתקדש שמו הגדול אשר לא יהיה 'עיניו כיונים דעבדין אונאה לבני נשא' בהסתרות השגחה להצלחת רשעים והלכת אחריהן אחר עינים דילך שהם הצדיקים המגלין אור השגחה.

אונאת האדם לחבירו בממון נובעת מכך שיש "הנהגת אונאה" והסתר פנים בעולם - בבחינת "והנה ה' ניצב על חומת אנך" - הגורמת לו לאדם שאינו מכיר בהשגחתו יתברך ה"משביע לכל חי רצון" ומעלים עיניו מן האמת, וככל שהאדם מקפיד יותר ונמנע מן האונאה כך נתגלה לפניו יותר הנהגת השי"ת בעולם והשגחתו הפרטית, ואיתא בספה"ק ישמח ישראל כי לכן נסמכה פרשת האונאה הכתובה בפרשת בהר לפרשת שמיטה, שהרי כאשר האדם יודע ומכיר האין שכל מה שיש לו הוא מהשי"ת, וכשם שנשפע על האדם בשנת השמיטה על ידי שמשמט חובותיו וקרקעותיו, אזי אינו בא לידי אונאת חבירו.

ואי"ה במאמר הבא נרחיב עוד בעניין האונאה שבנפש האדם, כאשר האדם מרמה ומונה את עצמו על ידי שאינו כחכם המכיר את מקומו ומעמדו, ומדמה את עצמו כאילו הוא עומד במדריגות הנעלות או נמוכות ממנו, לאור המבואר בספרי החסידות.

אמנם בכללות העניין מה שנתבאר שם בשער אונאה על פי המבואר בספרי החסידות¹ שהביאו משם, הוא שעל ידי האונאה של האדם למטה נגרם על ידי זה אונאה וגניבה למעלה מצד החיצונים כמבואר בספה"ק ליקוטי תורה להרה"ק בעל התניא זיע"א, שהרי עניין המכירה של האדם לחבירו בעלמא הדין רומז להתכללות המידות באופן של משפיע ומקבל בשווה, במידה ובמשקל, שלא תהא מידה אחת גוזלת מחברתה כמבואר בספה"ק אמרי נועם להרה"ק מדזיקוב זיע"א, ועל ידי זה ינתן כוח רב יותר לחיצונים ולכוחות הטומאה שבעולם.

"עיניו כיונים - דעבדין אונאה לבני נשא"

והנה ידוע כי בספרי החסידות² נתבאר עניין זה של אחיזת החיצונים להסתרה אלוקות שיש בעולם, כי הוא נראה בחיצוניות כאילו הוא נפרד מהשי"ת ועומד בכוחות עצמו, וכמו שנאמר בשיר השירים³ כמשל ותיאור על השגחת הקב"ה על העולם: "עיניו כיונים", ופירושו בזה"ק⁴ "דעבדין אונאה לבני נשא", כלומר שהשגחת השי"ת המתייחסת ל"עיניים" נמצאת במצב של "יונים" שהוא מלשון "אונאה", והיינו משום שהסתרת השגחת השי"ת בעולם הרי הוא ממש כאונאה וגניבת דעת, שהרי היא גורמת לרשעים לחשוב שאין מנהיג לבירה וכאילו העולם מתנהג בעצמו על פי חוקי הטבע וכוחותיו.

דברים אלו של הזוה"ק הובאו בדברי מרנא הבעש"ט זיע"א ובכמה מספרי החסידות⁵, וכתב הבעש"ט זיע"א כי עיקר עניין גלות מצרים שהיה גלות דעת דנוקבא וכך גם עניינו של הגלות המר שבו אנו נמצאים שהוא גלות דעת דכורא, הוא בעיניו זה שאין האדם רואה בעיני שכלו ודעת שלו את בחינת "עיני ה'" והשגחתו בעולם אלא בסכלותו חושב שעולם עומד מאליו, ועל ידי כן חושבים הרשעים שהעולם הפקר ואומרים כי "לא יראה י-ה ולא יבין א-להי יעקב" ו"איש הישר בעיניו יעשה"⁶, וכמש"כ הרה"ק מקאמארנא זיע"א על הפסוק⁷ "את העולם נתן בלבם" שלכן תיבת העולם" כתובה חסירה בלא וא"ו משום שהעולם מכוסה הוא שאין רואים בו השגחתו יתברך אלא הוא נעלם - "וסוד העלם חסר קאי על מלכות העלם דבר דעבדיית אונאה לבני נשא בהסתרה בגלות".

ובהאי לישנא קדישא הביא הרה"ק מקאמארנא זיע"א בספרו אוצר החיים⁸ בשמו של מרנא הבעש"ט זיע"א: "שמעתי ממורי ענין גלות מצרים, וכן גלות המר הזה ד'עיניו כיונים דעבדין אונאה', שהרשעים סוברים שהעולם הפקר ודרך רשעים צלחה הכל מחסרון הדעת היה, וגלות מצרים היא שלא ידעו להכריע שיש לעולם בורא אחד מלא כל הארץ כבודו המחודש בטובו בכל יום מעשה בראשית, עד שבא משה בחינת הדעת ועל ידי הנסים שעשה נתפרסם בעולם שיש בורא והבורא משגיח בהשגחה פרטית על כל פרט ופרט ועל כל פסיעה ופסיעה ועל כל דיבור ודיבור, אמנם לא נתגלה אלא דעת דנוקבא, ולכן בגלות המר הזה הוא בבחינת נשים דעתן קלות⁹ ונסתלק הדעת עד שנתגבר המינות האומרים לא יראה י-ה. אך דעת דכורא יתגלה לעתיד לימות המשיח, והיו עיניך ראות את מוריך שיראו אותיות התורה והתפלה שלומדים ומתפללים לנגד עיניהם. ויראו שהם עולמות מצוחצחות".

"וזוה"ו ולא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות שיתפרסם כבוד אלהותו, עד שכל אחד ירגיש ויראה שמלא כל הארץ כבודו, כי חשך הקליפות גורם הסתרה ואונאה, עד לעתיד שיתגלה כבוד מלכותו, וכל העולם יראו שהכל ברצונו הפשוט, והכל היה נעשה

השבועי - לשבוע הקרוב		הלכה יומית	
פרשה	יום	אהבת תורה	הלכה יומית
בא	שבת	חזרה	שו"ע הרב הלכות נזקי ממון: סעיף ז' - סעיף ט
בשלה	יום א'	יומא מ' ע"ב	שו"ע הרב הלכות נזקי ממון: סעיף י' - סעיף י"ב
	יום ב'	יומא מ"א ע"א	שו"ע הרב הלכות נזקי ממון: סעיף י"ג - סעיף ט"ז ד"ה אבל
	יום ג'	יומא מ"א ע"ב	שו"ע הרב הלכות נזקי ממון: סעיף ט"ז ד"ה אבל - סעיף י"ח
	יום ד'	יומא מ"ב ע"א	שו"ע הרב הלכות נזקי ממון: סעיף י"ט - סעיף כ"ה
	יום ה'	יומא מ"ב ע"ב	שו"ע הרב הלכות גזילה וגניבה: סעיף א' - סעיף ג'
יום ו'	חזרה	שו"ע הרב הלכות גזילה וגניבה: סעיף ד'	

1. מר. דרך מצוותיו ואוצר החיים שם. 2. פר' במדבר. 3. בהר. 4. מת. אוצר החיים משפטים. 5. בני יששכר כסלו מאמר ג אות יד; קדושת לוי דרושים לחנוכה; שפת אמת ליקוטים לחנוכה; תפארת שמואל לחנוכה; אמרי אמת חנוכה; מקץ. 6. נ. ה. יב. נא. יתרו ע' ע"א; האזינו רצג ע"ב. 7. כמז שנאמר והיום יא יב' ע"י ה' א-להיך בה', וכן "והיו עיני ולבי שם כל הימים" (מ"א טו א), וכן "עיני ה' המה משוטטים בכל הארץ" (ויקרא יד). 8. וז"ל הרמב"ם במ"ז ח"א פרק מד ד"ה עין שם; אבן עזרא משלי טו ג ד"ה בכל; רד"ק ישעיה סב ו ד"ה לא יחשו; רבינו בחיי ויקרא יא מד ד"ה והתקדשתם; רלב"ג משלי כב א ד"ה עיני; אברבנאל בראשית פרק ג ד"ה אך אמנם; כי תבוא פרק כו ד"ה ודברי ההגדה; מלכים א פרק ח; ישעיה פרק סב ד"ה וזכר וד"ה ובה'; עמוס פרק ט ד"ה הלא כבני; זכריה פרק ג ד"ה ואומרו כי ופרק ד ד"ה ומפני שזכריה; אלשיך ישעיה סג ד"ה הבט; תהלים לד ד"ה ואשר. 9. יושר דברי אמת ליקוטים ש"ש ה; שפת אמת ליקוטים בשלה; ועוד כ"פ בספרי הרה"ק מקאמארנא זיע"א. היכל הברכה; אוצר החיים; נוצר חסד; נתיב מצוותיו. 10. כמובא בנתיב מצוותיו נתיב אמונה שביל. 11. נה. לש הכתוב בשופטים יז; כה נה. היכל הברכה משפטים. 12. קהלת ג. יא. נח. בהר רשע ע"ב; הובא בבעש"ט ע"ה"ת שמות אות יו. 13. שבת לג ע"ב. 14. לש ב"ר כא ה. 15. דברי חיים ל"ה טב. 16. חגיגה יב ע"א. 17. סד. זוה"ק ח"א מז ע"א; ז"ח רות פה ע"א. 18. דגל מחנה אפרים הפסטר כי תבא ד"ה קומי. 19. סו. כמובא בבעש"ט ע"ה"ת וילך כממה מקורות. 20. אגרא דפרקא אות ג. מעין גנים תהגות הצבי והצדק. 21. אוצר החיים אמור. 22. עץ חיים שער הנקודות פ"א. 23. בני יששכר ואוצר החיים שם; וכן ביאר בהיכל הברכה ויחי. 24. עא. ב"ר ד. עב. לחנוכה תרל"ה ליל ד; הביאו הפני מנחם נר א; וג' לחנוכה תשנ"ה ובנו ד' תשנ"ד. 25. עג. היכל הברכה מטות. 26. עד. שם קדושים. 27. עה. שם מסעי. 28. עז. אוצר החיים כי תצא. 29. שם כ"פ ראה ושופטים. 30. רע. ראה אוצר החיים ראה. 31. עט. שם קדושים. 32. פ. אוצר החיים משפטים. 33. פא. היכל הברכה תולדות ומשפטים; ועי' אגרא דכלה אמור ד"ה ז"א וכו'. 34. פב. אוצר החיים שם. 35. פג. בהר.